

Ф.Г.Турченко*

**УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ:
ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ**

У статті актуалізовано дискусійні проблеми щодо визначення політичних сил, які в березні 1917 р. ініціювали організацію Української Центральної Ради. Автор доходить висновку, що процес українського державотворення на початку 1917 р. був результатом взаємодії представників різних політичних сил як соціалістичного, так і самостійницького спрямування.

У 2007 р. виповнюється 90 років утворення Української Центральної Ради. Її роль в історії Української революції загальновідома. Цілком відповідає цій

** Турченко Федір Григорович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України, перший проректор Запорізького національного університету.*

ролі й місце, яке займає вона в сучасній історіографії. Про діяльність Центральної Ради і її вклад в українське державотворення після проголошення незалежності України писало багато авторитетних вітчизняних і зарубіжних авторів. Можна констатувати, що ця тема назавжди викреслена з розряду «білих плям» історії. Водночас, як і у кожній багатоплановій темі, у вивченні Центральної Ради залишаються недостатньо досліджені аспекти, які вимагають додаткового аналізу. Виявляється, зокрема, що особливо мало відомо про перші дні Центральної Ради. Не знаємо навіть, які особи висунули ідею цієї організації, сформулювали назву і зробили перші кроки по її оформленню, виявили організаційну ініціативу¹. Відчувається цілком природне прагнення сучасних авторів, спираючись на наявні історичні джерела, дати більш-менш чітку картину формування Центральної Ради. Візьмемо для прикладу фундаментальну монографію про Українську революцію В.Солдатенка, процес створення УЦР в якій постає у такому вигляді:

«Уже 3 березня 1917 р. з ініціативи Товариства українських поступовців (ТУП) у київському клубі «Родина» відбулися збори представників українських організацій. За повідомленням «Киевской Мысли» у них брало участь близько 100 осіб. Поряд із «старою гвардією» – тупівцями – на зборах були присутні представники щойно посталих національних організацій – переважно зі студентської молоді. Саме тоді народилася ідея створення спеціальної організації для координування українського руху. Логічна була й пропозиція назвати її Центральною Радою...

Характерно, що намагання тупівців перебрати на себе зверхні функції не знайшли підтримки в учасників зборів. З ініціативи Д.Антоновича й інших учасників зібрання новий орган було вирішено формувати як коаліційний, з представників усіх національних організацій, хоча деякі з них перебували лише в зародковій стадії.

Наступного дня відбулися ще велелюдніші збори, які поповнили комітет Центральної Ради»².

Наведений текст підкріплюється твердженням, що «ініціаторами утворення координаційного центру визвольного руху» були члени ТУП³. У достовірності цього твердження автор не сумнівається і прагне переконати читача, що факт «створення Центральної Ради, започаткований *Товариством українських поступовців*», є «реальним, неспростовним знанням, що має під собою досить широку документальну базу...»⁴.

У свій час ми поставили під сумнів обґрунтованість наведеної вище схеми утворення Центральної Ради⁵. Чи справді в її основу покладено неспростовні знання? Зокрема, на підставі яких документів «неспростовно» доведено, що ідея, назва й ініціатива створення Центральної Ради належала поступовцям, що цей процес «з ініціативи ТУП» розпочався 3 березня 1917 р.? Чому, врешті-решт, члени ТУП – «ініціатори утворення Центральної Ради» – упустили ініціативу? Прагнення одержати переконливі відповіді на ці питання цілком природне, враховуючи величезне значення Центральної Ради в історії українського державотворення. До цього спонукає також та обставина, що в літературі існують й інші версії утворення УЦР. Так, прихильники однієї з них, сформульованої закордонним автором П.Мірчуком, пов'язують початок організаційного оформлення Української Центральної Ради з діяльністю українського самостійника М.Міхновського і датують його 3 (16) березня 1917 р.⁶ Іншу версію сформулював Р.Млиновецький (Р.Бжеський), який стверджує, що створення УЦР ініціювало «Братство самостійників» 2 (15) березня 1917 р.⁷ В обох випадках мова йде про ініціативну роль у створенні Центральної Ради представників самостійницької політичної течії – опонентів Товариства українських поступовців, що, як відомо, у переважній більшості своїй стояло на засадах національно-територіальної автономії України. Що ж стосується самого товариства, то воно, за переконанням прихильників цих версій, вступило в процес творення Центральної Ради пізніше, прагнучи вирвати з рук самостій-

ників політичну ініціативу. Р.Млиновецький пише про паралельне існування деякий час двох організацій із однаковою назвою – «Українська Центрально Рада»⁸.

На відміну від «поступовської» версії, яка сприймається В.Солдатенком як «реальне, неспростовне знання», «самостійницькі» варіанти відкидаються ним як документально необґрунтовані, надумані і безпідставні. Він пише, що на початку березня 1917 р. члени ТУП пішли на «створення однієї та єдиної Центральної Ради». Вказується також про активність соціалістів у цьому процесі. Що ж стосується самостійників, то, на його думку, «поодинокі з них» витворювали не окрему (першинську) Центральну Раду, а брали участь у створенні, а потім діяльності єдиного органу»⁹.

В умовах, коли існують різні погляди на проблему виникнення Центральної Ради, ми пропонуємо ще раз звернутися до джерел, на підставі яких автори формулювали свої висновки. Слід проаналізувати ці джерела і визначити, про що вони свідчать насправді. Цим, звичайно, не ставиться під сумнів наукова сумлінність дослідників Центральної Ради. Мова йде про спробу виявити у вже відомих джерелах нові пласти інформації. Сподіваємося, це допоможе вивести дискусію про утворення Центральної Ради зі сфери абстрактного теоретизування, у якій вона, на наш погляд, сьогодні перебуває, у поле документальної доказовості. Але, перш ніж перейти до аналізу інформаційних можливостей джерел, варто згадати, яким був загальний контекст подій.

Революція в Петрограді перемогла 27 лютого 1917 р. Інформація про перехід влади до Тимчасового Комітету Державної Думи дійшла до Києва вже 28 лютого о третій годині дня через службовців управління Південно-Західної залізниці і в обхід цензури була вивішена для ознайомлення¹⁰. Уже ввечері про зміст цієї телеграми заговорили в Києві. Але наступного дня, 1 березня, київські газети не надрукували про революцію жодного слова, хоча часу для підготовки такої публікації було вдосталь. Цензура продовжувала діяти, а повідомлення, яке було поширене на залізничних станціях, за розпорядженням адміністрації було зняте¹¹. Незважаючи на це, події в столиці Росії жваво обговорювалися в суспільстві.

В історичних дослідженнях наводиться інформація про декілька важливих зустрічей, зборів і нарад, які відбулися в перші дні революції у Києві і мали важливі політичні наслідки. Так, 28 лютого, негайно після отримання телеграм з Петрограда, у приміщенні Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст відбулася екстрена нарада за участі членів Комітету, які одночасно входили до ради ТУП. «Майже цілий комітет був в комплекті... Не розходилися до пізньої ночі, обговорюючи події в країні»¹², – пише Д.Дорошенко.

Наступного дня, 1 березня 1917 р., за свідченням того ж Д.Дорошенка, у помешканні командуючого Київського військового округу ген. Ходоровича на нараду зібралися представники місцевої влади і громадських організацій. Не маючи ясності щодо характеру подій у Петрограді, члени наради вагалися. Частина присутніх запропонувала звернутися до населення із відозвою про революцію і закликом до спокою, інші, включаючи Ходоровича, пропонували почекати вказівок від вищої військової влади¹³. М.Грушевський так змальовував настрої київської бюрократії: «...Відомостей про революцію... місцева адміністрація не пускала, думаючи, що все це, можливо, тільки проминаючий епізод, і стара власть ще поверне свої позиції»¹⁴. Вирішили звернутися по телеграфу до командуючого Південно-Західного фронту ген. Брусилова із запитанням: «Як поставиться армія до перевороту?». Генерал ухилився від прямої відповіді¹⁵. У результаті, 2 березня інформація про революцію знову не попала на шпальти київських газет.

Лише 3 березня кияни, нарешті, довідалися з газет, що в країні відбулася революція і стара влада перестала існувати. Це дало потужний імпульс для розгортання боротьби політичних сил за владу.

4 березня у міській думі представники громадських організацій і політичних партій провели збори, на яких було обрано виконавчий комітет Ради об'єднаних громадських організацій у складі 12 осіб. Від різних груп українців, за даними Д.Дорошенка, до комітету увійшло п'ять осіб: барон Ф.Штейнгель, А.Ніковський, С.Єфремов, М.Паламарчук, М.Порш. Перші три були членами ТУП⁶.

Українські організації були представлені і в інших владних структурах нового режиму, зокрема в губернському виконавчому комітеті при губернському комісарові М.Суковкіну.

Для повноти картини зазначимо, що в перших числах березня відбувалося також формування ще одного органу, який відіграв важливу роль у дальших подіях – Київської ради робітничих депутатів, установчі збори якої відбулися також 4 березня.

На фоні цих подій відбувалося формування Центральної Ради.

Перейдемо до аналізу документальної бази, на підставі якої зроблено висновок про організаційну ініціативу і пріоритет ТУП при створенні Центральної Ради. Виявляється (принаймні, якщо судити з монографії В.Ф.Солдатенка і авторів, на яких він посилається), вона не така вже й широка. Це декілька газетних публікацій і спомини Є.Чикаленка, Д.Дорошенка, М.Грушевського і деяких інших діячів Української революції. Звернемося спочатку до публікацій у газеті «Киевская Мысль», яку прийнято вважати «добре поінформованою».

У замітці «Среди украинцев», надрукованій у суботу 4 березня (17 березня за н. ст.), повідомляється, що 3 березня ввечері відбулися багатолюдні збори (понад 100 чол. із Києва і провінції) «представників українських організацій і груп. Збори вітали Тимчасовий уряд». У цьому матеріалі вперше згадується про існування Центральної Ради. Але точно не вказано, що Центральна Рада була створена саме на вечірніх зборах 3 березня і що це результат ініціативи діячів ТУП. Щоб переконатися у цьому, відтворимо фрагмент замітки мовою оригіналу:

«По прочтению телеграмм и личных сообщений представителей собрание единогласно приветствовало образование нового правительства и постановило оказывать ему всяческое содействие. Были выбраны представители в числе 10 человек для участия в городском и других комитетах, где потребуются представительство украинских организаций. Собрание очень горячо приняло предложение «Центральной Рады» о посылке депутации в Петроград для заявления новому правительству о неотложных нуждах украинского народа».

Автор замітки, схоже, уважно слідкував за появою нових організацій і зафіксував вибори на зборах «представителей в числе 10 человек» для участі в міському та інших комітетах, але про факт створення Центральної Ради, пропозицію якої, за його ж оцінкою, «горячо приняло собрание», не написав ні слова. Напевне, він про це нічого не знав. Структура тексту дає підстави для припущення, що Центральна Рада була лише однією з «українських організацій і груп», представники яких були присутні на зборах 3 березня. Судячи з тексту, вона була створена раніше і, можливо, поза цими зборами.

5 березня та ж «Киевская Мысль» повідомила, що «вчора», тобто 4 березня, відбулися досить багатолюдні збори членів різноманітних українських організацій, які «об'єдналися і увійшли до складу комітету «Центральна Рада». До цього комітету приєдналася також і українська молодь».

Таким чином, ці газетні замітки не дають підстав для висновку, що саме ТУП започаткувало створення Центральної Ради. Як акт колективної творчості різних громадських і політичних сил у газеті можна оцінити об'єднання, яке оформилося 4 березня і яке автор називає «комітетом «Центральна Рада»». Але невідомо, хто і коли організував «Центральну Раду», яка публічно заявила про

себе вже 3 березня. Напевне, саме ця сила може вважатися творцем ідеї і, використовуючи сучасну термінологію, відповідного «політичного брэнда».

Можливо, відповідь на питання про ініціаторів утворення Центральної Ради дають інші джерела, зокрема мемуарні?

Звернемося, перш за все, до «Уривків із споминів за 1917 рік» Є.Чикаленка, одного з лідерів ТУП. У своїх «Полемічних заувагах» на нашу книгу про Миколу Міхновського В.Солдатенко наводить фрагмент, який, за його переконанням, «прямо свідчить проти думки про створення двох центрів українського визвольного руху в перші дні березня 1917 р.» і вказує, що такий центр був лише один, поступовський¹⁷.

Є.Чикаленко пише:

«На друге, чи на третє засідання» (дата не вказується. – *Ф.Т.*) ради ТУП, які з початком революції збиралися щовечора в клубі при «Просвіті» «прийшли: І.Стещенко, Д.Антонович та О.Степаненко, як представники якихось десяти соціалістичних організацій... Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУПівською і вимагають, щоб у раду увійшло від кожної їхньої організації по скільки ж делегатів, скільки є членів ТУПівської ради. Незважаючи на наші доводи, що ТУПівська рада є тільки Виконавчий орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони є делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій, і коли ми не згодимося прийняти їх, то вони заснують окрему раду, і пішли на нараду до Педагогічного Музею. Щоб не розбивати сил і не витворювати нових центрів, ми вирішили з'єднатися із тими «делегатами від соціалістичних організацій», і таким чином повсталала Центральна Рада»¹⁸.

Чи справді наведений фрагмент мемуарів Є.Чикаленка «прямо свідчить проти думки про створення двох центрів українського визвольного руху» в перші дні березня 1917 р.? Адже автор справді чітко вказує на намір поступовців «не розбивати сил і не витворювати нових центрів...».

Щоб одержати відповідь на це питання, слід, перш за все, визначитися з термінологією. Що мається на увазі, коли говориться про «два центри українського визвольного руху»? Якщо мова йде про одночасне співіснування двох організацій з однаковою назвою – «Українська Центральна Рада», то, звичайно, Є.Чикаленко про це не пише. Цього немає в жодному джерелі, введеному в науковий обіг. Як про доведений факт у рецензованій В.Солдатенком книзі про це не говоримо й ми. Але це не означає, що двох центрів (якщо під терміном «центр» розуміти, наведене у словниках: «місце зосередження громадсько-політичної діяльності» чи «керівний орган») не існувало взагалі. Із контексту фрагмента випливає, що намір «не розбивати сил» з'явився у поступовців після досить гострих і напружених дискусій із «делегатами від соціалістичних організацій...», коли поступовці усвідомили, що насправді сили «розбиті», що перед ними досить непоступливі опоненти з власними поглядами на майбутнє. Лише після цього вони йдуть на поступки (на жаль, дата не наводиться. – *Ф.Т.*), внаслідок чого з'являється Центральна Рада як результат співдіяння ТУП і їх політичних опонентів і як спроба подолання розколу. Існування двох центрів українського руху в березні 1917 р. з цього фрагменту мемуарів Є.Чикаленка проглядається чітко. Окреслимо їх.

По-перше, діяв ТУП, який претендував на роль загальнонаціонального об'єднання, але на власній основі. Є.Чикаленко не пише, що на зборах Товариства мова зайшла про необхідність створювати якусь цілком нову організацію, та ще й називати її «Центральною Радою». Навпаки, його «Уривок із споминів» чітко свідчить, що розроблялися далекосяжні плани зміцнення реально існуючого Товариства на чолі з його радою. Зокрема, говорилося про необхідність проведення з'їзду ТУП, намічались навіть секретарі у різних сферах діяльності і планувалося скликання Всеукраїнського конгресу¹⁹. Чи можна ці наміри і дії членів ТУП кваліфікувати як «започаткування» створення Центральної Ради?

Звичайно, ні. Поступовці працювали над власним політичним проектом, у центрі якого, повторюємо, бачили свою організацію. Цей проект мав дуже мало спільного з тією Центральною Радою, що врешті-решт постала.

По-друге, незалежно від ТУП, досить активно діяла група, яку представляли І.Стешенко, Д.Антонович і О.Степаненко. Про те, коли і як вона склалася, про її внутрішню структуру Є.Чикаленко нічого не пише. Але чітко говориться про план: створити загальнонаціональну організацію на коаліційних засадах. Досить детально описується і поведінка цієї групи: за власною волею вона прийшла на переговори з радою ТУП, досить жорстко вела їх, обстоюючи власні позиції, а потім, коли поступовці відмовилися йти на поступки, вирішила перервати дискусію, пригрозила створити окрему раду і навіть пішла на власну нараду до Педагогічного музею, майбутньої резиденції Центральної Ради. Про що говорилося на цій нараді, Є.Чикаленку, напевне, не було відомо. Цілком можливо, там могли прийняти рішення про створення, на протигагу планам ради ТУП, власної організації, або «окремої ради» (чому б її не назвати «Центральною»?), без поступовців, але із представництвом «десяти» соціалістичних організацій та інших груп.

Співіснування двох центрів і боротьба між ними не мали ситуативного характеру і не обмежувалося зборами українських організацій 3 і 4 березня 1917 р. Хоча 4 березня поступовці змушені були погодитися на пропозицію опонентів, гостра суперечка продовжувалася і в наступні дні. Зокрема, нею супроводжувалися вибори президії УЦР та голів комісій при ній, які завершилися 7 березня і закріпили коаліційний характер Центральної Ради. В.Верстюк висловлює припущення, що міжпартійна боротьба розтягнулася в часі майже на 10 днів і досить істотно відбилася на виборі проводу Центральної Ради, у т. ч. Голови Ради М.Грушевського²⁰. Від нього сторони сподівалися «примирення всіх суперечностей і об'єднання на спільній роботі заради громадського добра»²¹.

Цей розкол продовжувався і пізніше, коли М.Грушевський уже стояв на чолі Центральної Ради. Про це, зокрема, свідчать мемуари О.Лотоцького, який після Лютневої революції очолював у Петрограді Українську національну раду. Коли в 20-х числах березня 1917 р. він приїхав до Києва, то змушений був констатувати: «... Українська сторона не була ще організована та відчувалася між нею розлам». Існувала «поміркована група, що зосереджувалася біля ТУПа» та «юний інтернат під проводом за три дні спеченого соціаліста...»²² (мається на увазі М.Грушевський. – Ф.Т.).

Отже, український рух на початку березня 1917 р. мав два відособлених крила, кожне з яких мало своє бачення майбутньої всеукраїнської організації. Якщо зіставити їх політичні проекти, то цілком очевидно, що другий із них, представлений на початку переговорів групою Стешенка–Антоновича–Степаненка, був ближче до тієї Центральної Ради, яка у кінцевому рахунку була створена. Напевне, цю обставину слід враховувати, коли мова заходить про ініціативу в «започаткуванні» створення УЦР.

У пошуках фактів і аргументів історики часто звертаються також до «Історії України. 1917–1923 рр.» Д.Дорошенка, перший том якої присвячений Центральній Раді, та до його мемуарів «Мої спомини про недавнє і давнє минуле». Д.Дорошенко – відомий історик і політичний діяч, член ради ТУП – під час Лютневої революції жив у Києві, хоча учасником зборів, де вирішувалося питання про утворення Центральної Ради, не був²³. Однак, він міг багато знати з розповідей інших. Нарешті, Д.Дорошенко, осмислюючи процес утворення Центральної Ради, ще в рукопису користувався мемуарами Є.Чикаленка²⁴. Порівняння текстів Є.Чикаленка і Д.Дорошенка свідчить, що останній солідаризується з усім, що було написано Є.Чикаленком.

Наведемо фрагмент «Історії України» Д.Дорошенка:

«...Спочатку рада ТУПу сама думала стати загальним об'єднуючим центром, але на зборі її (дата зборів не називається. – *Ф.Т.*) з'явилися І.Стешенко, Д.Антонович і Ол.Степаненко, як представники українських соціалістичних організацій і домагались, щоб до ради (ТУП. – *Ф.Т.*) було прийнято представників від цих організацій, в такому ж числі, скільки було й членів ТУПівської ради. Щоб не розбивати сил і не утворювати двох центрів, рада ТУПу погодилася на домагання соціалістичних представників, із тим, щоб до нового осередкового органу, для якого було прийнято назву Центральної Ради, входили представники від різних нових організацій. Так утворилася Центральна Рада, до складу якої ж зразу увійшли крім членів ТУПу представники українських соціал-демократів, українців-військових, від українців-робітників, від кооперативів, студентів, від православного духовенства міста Києва..., від різних товариств..., громад і гуртків...

Як формальну дату заснування Української Ради приймають 17 березня за новим стилем (4 березня за ст. ст.)»²⁵.

Для повноти картини додам декілька деталей, які не увійшли в «Історію України», але наведені у мемуарах Д.Дорошенка. Зокрема, це інформація про присутність на зборах, що відбулися «на другий чи третій день», поручика М.Міхновського і капітана Гана, а також різка оцінка опонентів ТУП, як «людей з демагогічним нахилом»²⁶.

Перш за все, звертає на себе увагу той факт, що з 3 березня 1917 р. Д.Дорошенко не пов'язує ніяких важливих подій. Датою заснування Центральної Ради, правда формальною, він вважає 4 березня. Саме тоді, за даними газети «Киевская Мысль», відбулися досить багатолюдні збори членів різноманітних українських організацій, які «об'єдналися і увійшли до складу комітету «Центральна Рада». Напевне, із цим днем березня можна пов'язати події, описані в наведеному фрагменті Д.Дорошенка. Але ні у Чикаленка, ні у Дорошенка немає жодних – прямих чи непрямих – даних, які б засвідчили, що назву Центральної Рада дали члени ТУП. Цю назву могли запропонувати й інші суб'єкти її створення. Адже, повторюємо, Українська Центральна Рада, яка врешті-решт постала, була зовсім несхожою на поступовський проект.

На цю обставину вже звернули увагу історики. Зокрема, В.Верстюк висловив, на наш погляд, продуктивну ідею, що у назві «Центральна Рада» могло проявитися «прагнення лівих українських політичних сил через означення «центрально» відділити загальний координуючий центр від керівництва ТУП»²⁷. Не слід виключати й того, що назву коаліційної організації запропонував той із суб'єктів її створення, який міг прийти на нараду з іменем «Центральна Рада» і запропонував його загалу. Як уже зазначалося, газета «Киевская Мысль» засвідчила існування 3 березня організації під такою назвою.

Звернемося тепер до «Споминів» М.Грушевського і наведемо той їх фрагмент, де йде мова про перші дні формування Центральної Ради:

«Здається, в четвер, 3 березня, прийшли перші відомості поштою про петербурзькі події, і Сфремов зачитав їх на зборах ТУП в клубі, і тоді утворення постійного українського осередку стало явно неминучою потребою. Організація молодіжі прислала того дня своїх представників поінформуватись про наміри старших в справі організації. ТУП ... пропонував іншим українським організаціям делегувати своїх представників для спільної акції. Серед молодіжі, здається, гадки були поділені; але рішучо спротивлялись цьому с.-деки, в центрі котрих стояв тоді Дмитро Антонович. На довгих нарадах, які відбувалися у нього в цих днях, 3–4 березня, вирішено було добиватися утворення центрального об'єднуючого органу замість проектного тупівцями бюро ТУП, обсипаного делегаціями інших організацій. Щоб формально обґрунтувати сей постулат, Антонович вишукав аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва, с.-деківської закраски, до церковних хорів включно, і добирався для них представництва аналогічного з ТУП-ом...В тім же гуртку Антоновича, очевидно, виникла й гадка кликати мене якнайскоріше до Києва...

Коли прийшлося по кількох днях завзятої боротьби дати згоду на організацію центру по схемі Антоновича і К, переведено вибір мене на голову сеї нової організації, котрій без дискусії, якось сама собою прийшла назва «Центральної ради» – в протиставлення всяким місцевим і професійним радам, що творилися дедалі все в більшому числі...»²⁸.

Аналізуючи цю інформацію, слід мати на увазі, що М.Грушевський до 14 березня 1917 р. перебував поза Києвом. Наведений фрагмент «Споминів» складено на підставі розповідей різних людей, із якими Михайло Сергійович контактував вже після прибуття із заслання. Серед них була його дружина і, можливо, донька. Не викликає сумніву, що М.Грушевський із великою зацікавленістю розпитував усіх про перебіг подій, якими супроводжувалося утворенням Центральної Ради, вникаючи у всі деталі. Адже це стосувалося його особисто. На якомусь етапі, щоб зблизити позиції опонентів і зупинити дискусії навколо принципів організації Центральної Ради, мова зайшла про рекомендацію М.Грушевського на посаду Голови Центральної Ради.

Які ж висновки можна зробити, читаючи «Спомини» М.Грушевського?

Перш за все, підтверджується версія, що ТУП справді прагнув створити загальноукраїнську організацію, але на власній базі і під своїм контролем. Зокрема, М.Грушевський пише про неї, як про «*проектоване тупівцями бюро ТУП, обципане делегаціями інших організацій*», або навіть «розширене бюро ТУП». Ця фраза «Споминів» дуже точно змальовує план лібералів.

По-друге, досить важливою для дослідника є оцінка Грушевським опонентів ТУП по переговорах. «Поступовська» схема утворення Центральної Ради ґрунтується, серед усього іншого, і на впевненості у тому, що ніякої дієздатної структури, крім ради ТУП, український рух на початку березня 1917 р. не мав, а значить, тільки вона могла очолити цей рух. В.Солдатенко пише про ТУП як про «...єдину організацію, що мала свій керівний, дієздатний орган (раду)...»²⁹. У літературі інколи наводиться саркастична фраза Грушевського про «аж 13 професійних і всяких інших організацій Києва, с.-деківської закраски, до церковних хорів включно», для яких Д.Антонович добивався представництва, аналогічного з ТУП. Але при цьому не звертається увага на те, що опоненти ТУП змальовуються Грушевським як більш-менш сконсолідована, притому дуже активна сила. Для її позначення він використовує терміни «організація молодіжі» і «гурток Антоновича». Як і Д.Дорошенко, М.Грушевський зазначає, що ідея створення організації на коаліційних засадах була підтримана й військовими³⁰, серед яких на зборах був М.Міхновський. Ця організація мала свою мету – «утворення центрального об'єднуючого органу замість проектованого тупівцями бюро ТУП», виробляла свою лінію поведінки і прислала своїх представників на збори, «проінформуватись про наміри старших». Вона цілком самостійно обговорювала ситуацію і розробляла плани на майбутнє. Напевне, ця організація була певним чином структурована. Аж до повного узгодження питання про об'єднання ця організація існувала відокремлено від ТУП, зустрічаючись з ним лише для переговорів.

По-третє, «Спомини» М.Грушевського не дають підстав для твердження, що саме поступовцям належала ідея створення Центральної Ради. У «Споминах» назва «Центральна Рада» з'явилася після розповіді про декілька днів завзятої боротьби, коли план ТУП провалився і була досягнута згода сторін «на організацію центру по схемі Антоновича і К, переведено вибір мене (тобто М.Грушевського. – Ф.Т.) на голову сеї нової організації, котрій без дискусії, якимось само собою прийшла назва «Центральної ради»». Тобто, як і в «Уривку зі споминів...» Є.Чикаленка та в «Історії України. 1917–1923 рр.» Д.Дорошенка, у «Споминах» М.Грушевського спочатку з'явився смисловий блок про угоду щодо принципів створення об'єднаної організації, а потім – її узгоджена назва «Центральна Рада». Що випадковість у даному випадку мало ймовірна, свідчить і «Календар історичних подій за лютий 1917 – березень 1918 року), упорядкований 1967 р. Яковом Зозулею, колишнім членом Центральної Ради: «В Києві Товариство українських поступовців виходить з підпілля і вирішує проголосити свою Раду об'єднувальним центром... Дізнавшись про таку постанову, Д.Анто-

нович, Іван Стешенко і Олександр Степаненко негайно поставили вимогу до Ради ТУП, щоб були закликані до організації українського центру всі українські організації, що і сталося»³¹.

Додатковим аргументом проти «поступовської» версії є те місце у «Споминах» М.Грушевського, де він говорить про вибори заступника голови УЦР: «Приставши на її (Центральної Ради. – *Ф.Т.*) організацію, тупівці понесли новий удар при виборі товариша голови»³². Мова йде про події, які відбулися 7 березня, коли, за версією М.Грушевського, один із лідерів ТУП Д.Дорошенко не був обраний до складу керівництва Ради»³³. Як можна тлумачити цю фразу? Для слова «приставши» у сучасних словниках української мови наводиться декілька значень. Серед них – «приєднавшись», «погодившись», але значення «розпочавши», «наважившись» чи «ініціювавши» – у словниках немає.

По-четверте, М.Грушевський, якщо порівняти його «Спомини» із текстами Є.Чикаленка і Д.Дорошенка, дає обґрунтованішу і переконливішу відповідь на питання, чому проект поступовців не був реалізований.

Якщо йти за логікою поступовських мемуаристів, то вся справа у тому, що членам ТУП довелося вести переговори з людьми «з демагогічним нахилом» і навіть «безпринципними демагогами»³⁴, переконати яких виявилось неможливим. Саме тому Товариство вирішило поступитися. Повторюючи відповідний фрагмент мемуарів Є.Чикаленка, Д.Дорошенко пояснює цей крок прагненням лідерів ТУП досягнути загальнонаціональної єдності. Вони так і пишуть: «Щоб не розбивати сил і не утворювати двох (у Є.Чикаленка – «нових») центрів...». Схоже, повністю погоджується з цією версією і В.Солдатенко: «Отже, щоб не розбивати сили, не допустити створення двох центрів руху, тупівці, як єдина організація, що мала свій керівний, дієздатний орган (Раду), пішли у перші дні березня 1917 р. на створення однієї та єдиної Центральної Ради»³⁵. Із цього фрагмента перед читачем постає мудра, відповідальна і, що особливо важливо, єдина на той час українська організація із власним керівним органом (радою), яка в ім'я загальнонаціональної єдності цілком свідомо відмовилася від своїх амбіційних намірів. Але той самий читач може запитати: як ТУП, маючи організаційну перевагу, погодився на реалізацію плану своїх опонентів (причому осіб із ...«демагогічним ухилом») і, по суті, істотно звузив собі політичну перспективу. Тут щось не так. На політичний альтруїзм поведінка поступовців не схожа. Причину поразки ТУП слід шукати як у глибоких ідейно-політичних розбіжностях партнерів по переговорах, які виключали компроміс, так і у несприятливому для Товариства співвідношенні сил не лише на переговорах, але й в суспільстві. ТУП не користувався помітною підтримкою в українстві і в умовах революції не мав шансів залучитися нею. «...Його сфера зв'язків і впливів була занадто вузька, його мало знали поза гуртом втаємничених і тепер зовсім не хотіли йти під його руку...»³⁶, – писав М.Грушевський. У цій ситуації дії опонентів ТУП, незважаючи на всі їх недоліки, виявилися продуманішими і гнучкішими. Коли дискусія між сторонами зайшла в глухий кут, то саме в групі Антоновича, пише М.Грушевський, «виникла гадка кликати мене якнайскоріше до Києва – стати на чолі того проєктованого центру, щоб знейтралізувати претензії тупівців...»³⁷. Антонович і його товариші розраховували, що М.Грушевський, як колишній поступовець, буде на місці керівника майбутнього центру цілком прийнятним і для ТУП. Так воно і сталося. М.С.Грушевський пише: «...І у гуртка Старицької-Черняхівської із Дорошенком й інш. виникла теж гадка – кликати мене до Києва, в надії, що я, як діяльний тупівець давніших літ можу придатись для піднесення престижу ТУП-у і приборкання опозиції – особливо Антоновича... На мене, як видно, «старші» дивилися як на дядьку, котрий мав обов'язком стримувати її вибрики...»³⁸. У контексті зазначеного немає підстав стверджувати, що поступовці з суто патріотичних намірів «пішли у перші дні

березня 1917 р. на створення однієї та єдиної Центральної Ради». Вони змушені були на це піти, відмовившись від власного проекту. Про яку ініціативу тут можна говорити?

Скепсис щодо ініціативної ролі ТУП при створенні Центральної Ради посилює ознайомлення з деякими іншими джерелами, добре відомими дослідницькому загалу.

8 березня кияни ознайомилися зі зверненням ТУП «До українського громадянства». Товариство одержало унікальну можливість продекларувати своє ставлення не лише до поточного моменту, але й до Центральної Ради, підкреслити свою особливу роль у її створенні (якщо вона справді мала місце) і, можливо, навіть заявити про свої претензії на лідерство. У цьому документі проголошувалась політична перспектива – автономія України (через скликання Всеросійських установчих зборів і перебудову Росії на федеративних засадах), населення закликалося і до підтримки нового державного ладу (Тимчасового уряду), і до самоорганізації, («бо тільки в поєднанні сила»), і до створення українського національного фонду, і до підтримки української преси, українських шкіл, «Просвіт», і навіть до поліпшення продовольчої справи. Відозву підписали всі члени Ради ТУП, у т. ч. Є.Чикаленко, Д.Дорошенко³⁹. Але про Центральну Раду в цьому документі навіть не згадується, хоча на цей час на міжпартійній основі уже була створена її президія, до складу якої, як заступник голови, увійшов і член ради ТУП Д.Дорошенко⁴⁰. Питання, чому Товариство «забуло» про Центральну Раду, якщо вона була його «дітищем», вимагає пояснення. Випадковим цей момент назвати важко.

Звернемося ще до одного джерела. Слідами подій 19 березня (ст. ст.) у першому номері офіційного видання Центральної Ради «Вістей з Української Центральної Ради» вказано організації, які делегували своїх представників до Ради: «Українське наукове товариство, Українське технічне агрономічне товариство, Українське педагогічне товариство, Національний український союз, кооперативи, студентство усіх вищих шкіл м. Києва, Союз міст (городів), робітників, війська, соціал-демократичних груп і ін.»⁴¹. Про якусь особливу роль у створенні Центральної Ради Товариства українських поступовців як окремої структури не говориться. Серед тих, хто делегував своїх представників до Центральної Ради, ТУП також не згадується, хоча про участь українських соціал-демократичних груп мова все-таки йде. Це, звичайно, не означає, що членів ТУП у Центральній Раді взагалі не було. Напевне, вони увійшли до Центральної Ради у складі групи Союзу міст, чи іншої організації. Але те, що їх не представили під власним іменем, яке було добре відоме в суспільстві, – викликає запитання. 10 років тому своє здивування з цього приводу висловив В.Верстюк⁴².

Відповіді, чому так сталося, немає і сьогодні. Але запрошується припущення, що робота в Центральній Раді не відносилася до вищих пріоритетів ТУП. Не зумівши створити підконтрольну собі загальнонаціональну організацію і опинившись у меншості у створеній на коаліційних засадах УЦР, поступовці дуже швидко стали втрачати інтерес до неї, зосереджуючись на роботі у владних структурах нового режиму. Взагалі, якщо жорстко не прив'язувати діяльність ТУП у перші дні революції до утворення Центральної Ради, підстав для запитань і здивувань із приводу «незрозумілого» висвітлення в джерелах діяльності поступовців буде значно менше. М.Грушевський у своїх «Спогадах» досить стримано оцінює проукраїнську діяльність лідерів ТУП на початку березня: «“Старші українці”, розуміючи сю напружену і начинену всякими конфліктами ситуацію, за краще вважали взагалі не вступати в українську авантюру. Чикаленко далі сидів у себе на селі і не подавав голосу. Інші теж кожний пильнували своєї служби, не спішачи приєднуватися до нового українського руху. Центральна Рада була полишена молодіжі...»⁴³. Б.Мартос також досить скептично ставиться

до діяльності ТУП на початку березня 1917 р. Днем організації УЦР він пропонує вважати 7 березня, «коли зібралися представники різних українських організацій, і коли вони заснували Центральну Раду й обрали її президію, до складу якої ввійшли представники не тільки ТУП, але й інших українських товариств». Про події 3 березня він взагалі нічого не пише. Що ж стосується 4 березня, то цього дня, за його інформацією, відбулося засідання деяких українських організацій, у т. ч. ТУП, «яке намітило план культурно-просвітної діяльності», і нічого більше⁴⁴.

Усе зазначене вище переконливо свідчить, що називати версію про «започаткування» УЦР поступовцями «неспростовним знанням» немає підстав. А це, у свою чергу, залишає відкритим поле для дальшого дослідження обставин утворення Центральної Ради.

На наш погляд, деякі з цих обставин можна прояснити, якщо уважніше проаналізувати склад опонентів ТУП у переговорах щодо майбутнього всеукраїнського об'єднання.

Діяльність цієї групи не досліджувалася істориками і мало й необ'єктивно описана в мемуарах. Зокрема, Є.Чикаленко і Д.Дорошенко про своїх опонентів пишуть із неприхованою антипатією. З їхніх слів перед читачем постають неврівноважені, безвідповідальні, без чіткої ідеологічної орієнтації, схильні до політичної демагогії люди, з якими навіть на особистісному рівні важко спілкуватися і які провалили багатообіцяючий політичний проект ТУП. Співробітництво з ними, такими «безпринципними демагогами, як Степаненко та інші...», – писав Є.Чикаленко, – мене, хворого, так знеохотило, що я з того часу перестав ходити на засідання Центральної Ради»⁴⁵.

Немає сумніву, що це суб'єктивні і політично упереджені оцінки. Але факти узгоджених дій опонентів ТУП, серед яких мемуаристи називають І.Степенка, Д.Антоновича, О.Степаненка, а також М.Міхновського і його однодумців, у недостатньо поінформованого читача можуть викликати здивування. Занадто різними здаються вони для узгодженості. Адже про Д.Антоновича й І.Степенка склалася думка як про прибічників автономістсько-федералістичної перспективи України. Що ж стосується О.Степаненка, то він увійшов в історію як послідовний самостійник, один із організаторів Української народної партії, соратник М.Міхновського, учасник II Всеукраїнського студентського з'їзду у Львові (1913 р.), який пройшов під гаслами сепаратизму від Росії⁴⁶. Без сумніву, діями О.Степаненка, М.Міхновського та його однодумців⁴⁷ не обмежується участь самостійників у створенні Центральної Ради. Серед засновників УЦР деякі автори називають також 24-літнього самостійника В.Отаманенка, співзасновника видавництва «Вернигора», яке 1917 р. масовими тиражами видавало самостійницькі листівки і брошури. Його вважають ідейним провідником «Братства самостійників»⁴⁸. Як переконаємося нижче, цей список має продовження. У зв'язку з цим повернемося до питання: чому ж самостійники опинилися разом із соціалістами у такому важливому політичному проекті, як утворення Центральної Ради?

Серед частини істориків існує погляд, що у березні 1917 р., як і у попередні десятиліття, самостійники не мали помітного суспільного впливу, а в українському середовищі безроздільно домінували прихильники національно-територіальної автономії України у складі Росії. Але це не так. Із початком Світової війни в українському суспільстві стали швидко поширюватися сепаратистські і самостійницькі настрої. В.Винниченко пише, що під час війни українство розпалося на прихильників «російської орієнтації», «орієнтації на німців» («з двох лих ця орієнтація вибирала культурніше... лихо»), і «орієнтації на себе, на свої сили»⁴⁹. О.Лотоцький зазначив, що в умовах війни «Ідея самостійності України, хоч як вона нереально виглядала в обставинах довоєнного часу, таки

мала своїх переконаних прихильників, які наводили аргументи, що такі не могли не переконувати»⁵⁰. Відповідь на питання, чому так трапилося, можуть підказати обставини воєнного часу, які показали повну безперспективність надій на вирішення «українського питання» в умовах Російської держави. Це і викликало еволюцію частини українських соціалістів від ідеї територіальної автономії в межах Росії до сепаратизму і самостійності. Колишні відмінності між соціалістами-автономістами і самостійниками в цих умовах почали відходити на задній план.

У літературі наводиться немало конкретних прикладів такої політичної еволюції. Мова йде не про поодинокі випадки з окремими особами, а про зміну позиції цілих груп, гуртків, організацій – як соціалістичної спрямованості, так і безпартійних, як зрілого віку, так і молоді (членів «Юнацьких спілок» та інших молодіжних груп)⁵¹. Про існування в Києві 1916 р. молодіжних груп із самостійницькою орієнтацією писав у своїх «Споминах» і М.Грушевський⁵².

У цей процес виявився втягнутим і Д.Антонович, про значну роль якого у створенні Центральної Ради пишуть всі мемуаристи і дослідники. Очолюваний ним українські соціал-демократи (у літературі про них говориться як про «групу Д.Антоновича») у роки війни визначилися на платформі Союзу визволення України і підтримували з ним зв'язки⁵³.

У даний контекст, на наш погляд, уписується і версія про участь у березневих подіях 1917 р. «Братства самостійників», запропонована Р.Млиновецьким (псевдонім Романа Бжеського), який називає себе одним із членів цієї організації.

Ми вже наводили архівні документи, пов'язані з діяльністю «Братства самостійників». Це виявлені у фондах поліції три варіанти програми цієї організації, які мали спільний прототип. Поширювалися вони в різних регіонах України. У поєднанні з іншими матеріалами, ці документи, на наш погляд, дають підстави для висновку, що організація чи окремі групи під цією назвою справді існували⁵⁴. Продовжуючи дискусію з нами, В.Солдатенко, навпаки, вважає, що «наявність згаданих документів зовсім не дає підстав про незаперечне свідчення існування відповідної організації»⁵⁵. У зв'язку з цим виникає питання: скільки документів слід пред'явити, щоб шановний дослідник змінив свій погляд? Адже насправді подібних матеріалів було значно більше – як відомо, в архіви попадає, а потім виявляється істориками лише невелика їх частина. Та справа, звичайно, не в документах (при певному підході сумніватися в існуванні політичної організації можна за будь-якої їх кількості), а в людях, які стояли за ними, тримали їх у руках, переховували, читали, передавали іншим, ризикуючи при цьому попасти в руки поліції, обговорювали, сперечалися, поділяли чи відкидали продекларовані в них погляди. Справа, врешті-решт, в історичних фактах. А їх, на наш погляд, достатньо для висновку про існування в роки Першої світової війни в Україні самостійницької політичної течії, у складі якої були й ті, хто так чи інакше був причетний до зазначених документів «Братства самостійників».

У світлі зазначеного вище тісна співпраця соціалістів і самостійників при створенні Центральної Ради видається цілком природною. Можливо, це партійно-політичне середовище не було так чітко структуроване, як його опонент – Товариство українських поступовців. Але, якщо судити з конкретних дій, у ньому було достатньо внутрішньої злагоди і відчуття спільної мети. Воно мало відповідні кадрові ресурси і політичну волю, щоб розпочати формування Центральної Ради. Нарешті, у його представників було чітке бачення політичного опонента, яке служило додатковим фактором внутрішньої консолідації. Вони навіть мали власну штаб-квартиру – помешкання Д.Антоновича. У своїх «Споминах» М.Грушевський звертає увагу на «довгі наради, які відбувалися у нього (Д.Антоновича. – Ф.Т.) у тих днях, 3–4 березня»⁵⁶. В іншому місці він гово-

рить, що його донька «випадково натрапила на сю парламентну нараду в помешканню Антоновича (мається на увазі нарада, на якій ішла мова про необхідність запрошення М.Грушевського для керівництва проєктованим центром. – Ф.Т.), у п'ятницю 3 березня, зайшовши до його племінниці...»⁵⁷. Напевне, бував у будинку Д.Антоновича і М.Міхновський. Принаймні, зафіксований факт запрошення відвідати його самим Дмитром Володимировичем⁵⁸. Р.Млиновецький пише, що саме у будинку Д.Антоновича відбувалися засідання організації, яку він називає Українською Центральною Радою, організованою «Братством самостійників»⁵⁹. Хоча існування такої Ради не доведено, але «прив'язка» її до будинку Д.Антоновича характерна. Напевне, цей будинок був відкритий і для інших однодумців.

Про досить сильні самостійницькі настрої в Центральній Раді у перші тижні її діяльності писав учасник подій, член ТУП О.Лотоцький. 24 березня, негайно після приїзду із Петрограда, йому довелося звітувати перед УЦР, у складі якої тоді «переважали с.-р. та с.-д. на чолі з Ткаченком та Д.Антоновичем», про діяльність очолюваної ним у російській столиці Української національної ради. Повідомлення О.Лотоцького, в якому йшлося про факти відстоювання Національною радою різноманітних національно-культурних і політичних вимог українців, про її пропозицію Тимчасовому уряду створити «Крайову раду з київським крайовим комісаром на чолі для планомірної організації життя краю в нових умовах...», про вимогу включити українців «до складу комісії, що має виробити закон про вибори до Установчих зборів» і т. ін., більшістю було сприйняте «гаряче й непримиренно», а дехто критикував цю роботу як прояв «дріб'язковості починених Національною радою заходів». Виявляється, у Центральній Раді існувала дуже активна група «молодиків», які були непримиренно настроєні до центрального уряду і у своїх вимогах пішли значно далі петроградських поступовців. Через два дні М.Ткаченко прямо заявив на зборах, що «з Тимчасовим урядом взагалі нема чого говорити, а вже як звертатись до нього, то з іншими вимогами»⁶⁰. Як і деякі інші члени Центральної Ради, у березні 1917 р. він притримувався виразної самостійницької орієнтації, хоча залишався переконаним лівим українським соціал-демократом⁶¹.

Усе це свідчить, що принципових політичних перешкод для тісної співпраці соціалістів (як самостійницької, так і автономістської орієнтації) із послідовними самостійниками «з довоєнним стажем» при створенні Центральної Ради і на початку її діяльності не було.

Таким чином, підстав для висновку, що члени ТУП «започаткували» утворення Центральної Ради і що це є «неспростовне знання», явно недостатньо. Жоден із уведених у науковий обіг документів прямо її не підтверджує. Те, що «поступовська» версія була зафіксована в публікаціях деяких діячів Української революції (наприклад, П.Христюка⁶²), не може бути достатньою підставою. У цілому, ця версія виходить за інформаційне поле використаних для її підтвердження історичних джерел.

Схоже, що і В.Солдатенко це розуміє, коли визнає, що «...деякі елементи документів», на яких побудована його версія, «справді можна витлумачити й неоднозначно». Але замість того, щоб проаналізувати ці «елементи» предметно і чітко і витлумачити їх, він вдається до абстрактного теоретизування з приводу «відмінностей у датуванні події», як про «явище ... досить поширене та зрозуміле для мемуарних джерел, а також про «певні редакційні недосконалості інформаційно-репортерських матеріалів», що «трапляється в журналістській практиці нерідко»⁶³. Певне, у свідомості дослідника склалася досить жорстка схема, через призму якої він розглядає не лише дослідницькі тексти, а навіть історичні джерела. Лише шляхом натяжок і перебільшень можна стверджувати, що саме ТУП виробив ідею Центральної Ради і дав їй назву, що він ініціював її створення.

На наш погляд, опоненти ТУП мали не менше, а навіть більше можливостей, щоб стати ініціаторами створення УЦР. Адже достеменно відомо, що з ідеєю створення коаліційної організації, висунутою всупереч проекту ТУП, виступили саме вони. Саме ця група запропонувала і вихід із «глухого кута», в якому опинилися переговори, – запрошення на голову організації М.Грушевського. Хто перший назвав себе 3 березня 1917 р. (або навіть раніше) іменем «Центральна Рада», чи запропонував його загалу (кого включав цей загал 3 березня?) – невідомо. Можливо, у метушні перших днів революції дві групи, які перебували в різних місцях Києва, деякий час носили цю назву. При нинішній джерельній базі стверджувати щось певне неможливо. У той же час ця версія має право на існування як гіпотеза, над якою ще слід працювати, розширюючи коло документів, вдосконалюючи методику роботи з ними.

¹ Див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К., 1997. – С.64.

² *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С.134.

³ Там само. – С.136.

⁴ *Солдатенко В.Ф.* Ідейний опонент М.Грушевського (Полемічні зауваги на полях книги Ф.Турченка «Микола Міхновський: Життя і Слово») // УІЖ. – 2006. – №5. – С.106.

⁵ Див.: *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський. Життя і Слово. – К., 2006. – С.210.

⁶ *Мірчук П.* Микола Міхновський. Апостол української державності. – Філадельфія, 1960. – С.55.

⁷ Див.: *Млиновецький Р.* Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що «історія мовчить»). – Т.1. – (Б.м.), 1970. – С.98.

⁸ Там само. – С.99.

⁹ *Солдатенко В.Ф.* Ідейний опонент М.Грушевського. – С.107.

¹⁰ Див., напр.: 1917 год на Киевщине. Хроника событий. – Х., 1928. – С.1; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – К., 2002. – Т.1. Доба Центральної Ради. – С.51; *Верстюк В.* Українська Центральна Рада... – С.62.

¹¹ Див.: *Грушевський М.* Спомини // Київ. – 1988. – №8. – С.128.

¹² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.81.

¹³ Там само. – С.81.

¹⁴ *Грушевський М.* Спомини. – С.130.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини... – С.81.

¹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України: 1917–1923 рр. – Т.1. – С.51.

¹⁷ *Солдатенко В.Ф.* Ідейний опонент М.Грушевського. – С.106, 107.

¹⁸ *Чикаленко Є.* Уривок із споминів за 1917 рік // Науковий збірник Української Вільної Академії наук у США (1945–1950–1995). – IV. – Нью-Йорк, 1999. – С.254–255.

¹⁹ Там само. – С.254.

²⁰ Див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – С.65, 68.

²¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини... – С.87.

²² *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.3. – Варшава, 1934. – С.348.

²³ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. – С.135.

²⁴ Див.: *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – С.54.

²⁵ *Дорошенко Д.* Історія України. 1917–1923 рр. – Т.1. – С.52.

²⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини... – С.85.

²⁷ *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – С.64.

²⁸ *Грушевський М.* Спомини. – С.129–130.

²⁹ *Солдатенко В.Ф.* Ідейний опонент М.Грушевського. – С.107.

³⁰ *Грушевський М.* Спомини. – С.129.

³¹ *Зозуля Я.* Велика українська революція. (Матеріали до історії української державності). Календар історичних подій за лютий 1917 – березень 1918 року). Упорядкував др. Яків Зозуля. – Нью-Йорк, 1967. – С.8.

³² *Грушевський М.* Спомини. – С.130.

³³ В.Верстюк на підставі документів доводить, що Д.Дорошенко все-таки деякий час обіймав посаду заступника Голови УЦР. (Див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – С.69).

³⁴ Саме так називає Є.Чикаленко «О.Степаненка та інших». (Див.: Чикаленко Є. Уривки із споминів. – С.255).

³⁵ Солдатенко В. Ідейний опонент М.Грушевського. – С.107.

³⁶ Грушевський М.С. Спомини. – С.129.

³⁷ Там само. – С.129.

³⁸ Там само. – С.129, 132.

³⁹ Нова Рада. – 1917. – 25 березня.

⁴⁰ Верстюк В. Українська Центральна Рада. – С.68.

⁴¹ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – 19 березня.

⁴² Верстюк В. Українська Центральна Рада. – С.67.

⁴³ Грушевський М. Спомини. – С.132.

⁴⁴ Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Визвольний здвиг України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – С.34–35.

⁴⁵ Чикаленко Є. Уривки із споминів. – С.255.

⁴⁶ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.166.

⁴⁷ Див. Дорошенко Д. Мої спомини... – С.85; Грушевський М. Спомини. – С.129.

⁴⁸ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – С.142; Млиновецький Р. Нарис історії українських визвольних змагань. – Т.1 – С.114–115.

⁴⁹ Винниченко В. Відродження нації. – Ч.1. – Київ; Відень, 1921. – С.39–41.

⁵⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.3. – С.299–300.

⁵¹ Див.: Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). – Харків, 2006. – С.275–284; Старух О.В. Український трикутник: унітаристи, самостійники, федералісти // Українська революція: 1917 – початок 1918. Проблеми, пошуки, узагальнення: Збірник наукових статей. – Запоріжжя, 1998. – С.76–79; Телешун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій кінця XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.26; Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – С.213–215.

⁵² Грушевський М.С. Спомини. – С.115.

⁵³ Див.: Наумов С.О. Український політичний рух на Правобережжі. – С.279, 280.

⁵⁴ Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – С.208–209.

⁵⁵ Солдатенко В. Ідейний опонент М.Грушевського. – С.105.

⁵⁶ Грушевський М. Спомини. – С.129.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Антонович К. З моїх споминів про Миколу Міхновського // Самостійна Україна. – 1957. – №11. – С.8.

⁵⁹ Млиновецький Р. Нарис історії українських визвольних змагань. – Т.1. – С.99.

⁶⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч.3. – С.348.

⁶¹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – С.173.

⁶² П.Христюк, який не був причетний до утворення Центральної Ради, а включився в її діяльність пізніше, писав: «За їх проводом (членів ТУП – Ф.Т.) і було утворено в Києві в перших числах березня (ст. ст.) «Українську Центральну Раду» (див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Т.1. – Відень, 1921. – С.15). Жодних деталей, документів та аргументів автор не наводить.

⁶³ Солдатенко В.Ф. Ідейний опонент М.Грушевського. – С.106.

The article is devoted to the one of the discussion questions in the history of Ukrainian Central Rada (Council) about determining of the political forces, which were the initiators of the Central Rada. The author makes a conclusion that the process of Ukrainian state building on the beginning of 1917 was a result of interrelations of the representatives of different political forces from socialist and samostiyny (independent) camps.